

παρὰ μόνο φλυαρίες, τότε μονάχα νοιώσανε μιὰ νέα ἀνάγκη, μιὰ ἀνάγκη πρακτική, πού τους ἔδειξε μ' ὠρισμένο τρόπο τὴν ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος. Σὲ τοῦτο ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν ἀνακατεύτηκε παρὰ μόνο γιὰ νὰ στολίση μιὰ ἔννοια, πού δὲν γεννήθηκε στὴν περιοχὴ του, καὶ νὰ τὴν ἐνισχύση μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπικυρώσεις, παρμένες ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμο.

*
* *

Ἄπ' τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς ὁ ἀναγνώστης τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ λόγου θὰ πειστῆ στὴν ἐντέλεια γιὰ τὸ πόσο ὑπῆρξε ἀναγκαία, καὶ πόσο ἐνισχυτικὴ γιὰ τὴ θεολογία καὶ τὴν ἠθική, ἢ κοπιαστικὴ ἐκείνη παραγωγή τῶν κατηγοριῶν. Γιατὶ μόνο ἔτσι, τοποθετώντας τες στὴν καθαρὴ διάνοια, μπορούσαμε ν' ἀποφύγουμε τὸ νὰ θεωρηθοῦν, κατὰ τὸν Πλάτωνα, γιὰ ἔμφυτες καὶ τὸ νὰ βασιστοῦν σὲ ὑπερβατικὰ αἰτήματα καὶ θεωρίες τοῦ ὑπεραισθητοῦ, πού φαίνονται ἄσκοπα. Καὶ μόνο ἔτσι, θεωρώντας τες σὰν ἐπίκτητες μπορούσαμε νὰ ἐμποδίσουμε τὸ νὰ περιοριστῆ ἢ χρῆση τους κι' ἀπὸ πρακτικὴ ἀκόμα ἀποψη, μόνο στὶς καθοριστικὲς αἰτίες τῶν αἰσθήσεων, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ Ἐπίκουρος. Ἄλλὰ τώρα, ἀφοῦ ἡ Κριτικὴ μ' αὐτὴ τὴν παραγωγή ἀπέδειξε 1) πὼς αὐτὲς δὲν ἔχουν ἐμπειρικὴ καταγωγή κι' ἔχουνε τὴν ἕδρα τους καὶ τὴν πηγὴ τους ἀρχιότι στὴν καθαρὴ διάνοια καὶ 2) πὼς ἀναφερόμενες στὰ ἀντικείμενα ἐν γένει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τους, παράγουν μιὰ θεωρητικὴ γνῶση, βέβαια μόνο στὴν ἐφαρμογὴ τους στὰ ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα, ἀλλ' ὅμως ἐφαρμοζόμενες σ' ἓνα ἀντικείμενο δεδομένο μέσω τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου, χρησιμεύουν ἐπίσης γιὰ τὴν καθωρισμένη σκέψη τοῦ ὑπεραισθητοῦ, ἐφ' ὅσον αὐτὸ καθορίζεται μόνο μὲ

τέτοια κατηγορήματα, πού ανήκουν αναγκαστικά στον δεδομένο *a priori* καθαρό πρακτικό σκοπό και στη δυνατότητά του. Μόνο ο θεωρητικός περιορισμός του λόγου κι' η πρακτική έκτασή του, τὸν ὀδηγοῦν στὴ σχέση ἐκείνη τῆς ἐπιστήτης, ὅπου ὁ λόγος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ σύμφωνα μὲ τὸ σκοπό. Τὸ παράδειγμα τοῦτο δείχνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο, πὼς ὁ δρόμος πρὸς τὴ σοφία, γιὰ νὰ εἶναι σίγουρος κι' ὄχι ἀνεφάρμοστος, γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους πρέπει ἀπαραίτητα νὰ περνᾷ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη.

VIII. Γιὰ τὴν πίστη, πού προέρχεται ἀπὸ ἀνάγκη τοῦ καθαροῦ λόγου.

Μιὰ ἀνάγκη τοῦ λόγου στὴ θεωρητικὴ του χρῆση ὀδηγεῖ μόνο σὲ μιὰ ὑπόθεση, ἀλλὰ μιὰ ἀνάγκη τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου ὀδηγεῖ σὲ αἰτήματα· γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση, ἀνεβαίνω ὅσο ψηλὰ θέλω ἀπ' τὸ παράγωγο στὴ σειρά τῶν ἀρχῶν κι' ἔχω ἀνάγκη μιᾶς πρώτης ἀρχῆς, ὄχι γιὰ νὰ δώσω σ' αὐτὸ τὸ παράγωγο (π. χ. στὸν αἰτιώδη σύνδεσμο τῶν πραγμάτων καὶ τῶν πραγμάτων καὶ τῶν μεταβολῶν στὸν κόσμος) τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ ἱκανοποιήσω τὸ ἐρευνητικὸ μου λογικὸ στὴν ἐντέλεια, ἀναφορικὰ μ' αὐτὸ τὸ παράγωγο. Διακρίνω μπροστά μου, στὴ φύση, τάξη καὶ σκοπιμότητα, καὶ γιὰ νὰ βεβαιωθῶ γιὰ τὴν πραγματικότητά τους, δὲν ἔχω ἀνάγκη νὰ καταφύγω στὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ, μόνο γιὰ νὰ τὶς ἐξηγήσω, χρειάζεται νὰ παραδεχθῶ μιὰ θεότητα, σὰν αἰτία των. Γιὰ τὸ τότε, μιὰ καὶ πάντοτε θὰ εἶναι ἀβέβαιη καὶ ἀμφίβολη ἢ κατάληξη ἀπὸ ἓνα ἀποτέλεσμα σὲ μιὰ αἰτία καθοριστικὴ, καθὼς πρέπει νὰ τὴ σκεφτοῦμε στὸ Θεό, μιὰ τέτοια παραδοχὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ πάη πιὸ πάνω ἀπ' τὴ βαθμίδα ἐκείνη τῆς γνώμης,

πὸν γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους εἶναι ἢ λογικώτερη (1). Ἀντίθετα, μιὰ ἀνάγκη τοῦ καθ' αὐτὸ πρακτικοῦ λόγου βασίζεται σ' ἓνα καθ' ἡκὸν μου, νὰ κάνω κάτι τί (τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν) ἀντικείμενο τῆς βούλησός μου, γιὰ νὰ τὸ ἐπιδιώξω μ' ὅλες τὶς δυνάμεις μου· σ' αὐτὴ ὅμως τὴν περίπτωση, πρέπει νὰ παραδεχτῶ τὴ δυνατότητα του, ἄρα καὶ τὶς προϋποθέσεις του, δηλ. τὸν Θεὸ, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀθανασία, γιὰτὶ δὲν μπορῶ νὰ τὶς ἀποδείξω μὲ τὸ θεωρητικό μου λόγο, μολοντὶ δὲν μπορῶ οὔτε νὰ τὶς ἀρνηθῶ. Τὸ καθ' ἡκὸν αὐτὸ βασίζεται σ' ἓνα νόμο, πὸν πραγματικὰ εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητος ἀπ' τὶς τελευταῖες αὐτὲς προϋποθέσεις, καὶ ἀποδεικτικὰ βέβαιος καθ' ἑαυτόν, βασίζεται δηλ. στὸν ἠθικὸ νόμο. Ἔτσι δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἄλλο ὑποστήριγμα, πὸν νὰ βασίζεται στὴν θεωρητικὴ γνώση τῆς ἐσωτερικῆς φύσης τῶν πραγμάτων ἢ στὸν ἀπόκρυφο σκοπὸ τῆς παγκόσμιας τάξης, ἢ σ' ἓνα δημιουργὸ πὸν θὰ κυβερνοῦσε τὸν κόσμον γιὰ νὰ τὸν ὑποχρεώσῃ σὲ πράξεις ἀπροϋπόθετα σύμφωνες πρὸς τὸ νόμο. Ἀλλὰ τὸ ἀντικειμενικὸ ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ νόμου, δηλ. ἡ σύμφωνη πρὸς αὐτὸν πρὸς τὴν ἐπιδίωξιν τοῦ πρακτικὰ δυνατοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, προϋποθέτει πῶς αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ εἶναι τοῦλάχιστο δυνατό. Διαφορετικὰ θὰ

1) Ἀλλὰ κι' ἐδῶ ἀκόμη δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ φέρουμε γιὰ δικαιολογία μιὰ ἀνάγκη τοῦ λόγου, ἂν δὲν εἶχαμε πρὸς στὰ μάτια μας μιὰ προβληματικὴ, ἀλλ' ἀπαραίτητη, ἔννοια τοῦ λόγου, τὴν ἔννοια δηλ. ἐνὸς ἀπόλυτου ἀναγκαίου ὄντος. Πρέπει τώρα ἡ ἔννοια αὐτὴ νὰ καθορισθῇ καὶ τοῦτο γίνεται ἂν προστεθῇ ἡ τάση πρὸς τὴν εὐρυνση, ἢ ὑποκειμενικὴ αἰτία μιᾶς ἀνάγκης τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, μιᾶς ἀνάγκης δηλ. νὰ καθορισθῇ καλλίτερα ἢ ἔννοια ἐνὸς ἀναγκαίου ὄντος πὸν ὀφείλει νὰ χρησιμεύσῃ σ' ἄλλα γιὰ πρώτη ἀρχή· νὰ γνωσθῇ δηλ. αὐτὸ τὸ ὄν. Χωρὶς αὐτὰ τὰ προηγουμένα προβλήματα δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀνάγκη, τοῦλάχιστον τοῦ καθ' αὐτὸ λόγου, οἱ ἄλλες εἶναι ἀνάγκες τῆς κλίσης.

ἦταν πρακτικὰ ἀδύνατο, τὸ ν' ἀποβλέπουμε στὸ ἀντι-
 κείμενο μᾶς ἔννοιαι, πού νὰ εἶναι κατὰ βάθος κενὴ
 καὶ χωρὶς ἀντικείμενο. Τώρα τὰ αἰτήματα πού ἀγαφέ-
 ραμε ἀφοροῦν μόνο τίς προϋποθέσεις τῆς δυνάτο-
 τητας τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, φυσικὲς ἢ μεταφυσικὲς.
 Ἀφοροῦν δηλ. μὲ μιὰ λέξη ἐκεῖνες πού ὑπάρχουν στὴ
 φύση τῶν πραγμάτων, ὄχι γιὰ ἓνα αὐθαίρετο θεωρητικὸ
 σκοπὸ, ἀλλὰ γιὰ ἓνα σκοπὸ πρακτικὰ ἀναγκαῖο τῆς
 καθαρῆς λογικῆς βούλησης, πού ἐδῶ δὲν διαλέ-
 γεται, ἀλλὰ ὑπακούει σ' ἓνα αὐστηρὸ δίδαγμα τοῦ
 λόγου, πού ἔχει τὴ βάση του, ὑποκειμενικά, στὴ
 φύση τῶν πραγμάτων, καθὼς πρέπει παγκόσμια νὰ κρι-
 θοῦν μὲ τὸν καθαρὸ λόγον, καὶ πού δὲ βασίζεται πιά σὲ
 μακίση, ἢ ὅποια γιὰ τὸ σκοπὸ ἐκείνου, πού τὸ
 ἐπιθυμοῦμε ἀπὸ καθαρῶ ὑποκειμενι-
 κῆς αἰτίας, δὲν ἔχει καθόλου τὸ δικαίωμα νὰ παρα-
 δεχτῆ ἀμέσως σὰ δυνατὰ τὰ μέσα, πού ὀδηγοῦν πρὸς
 τὴν ἐπίτευξή του, ἢ νὰ παραδεχτῆ σὰν ἐντελῶς πραγμα-
 τικὸ τὸ ἀντικείμενό του. Ὑπάρχει λοιπὸν ἡ ἀνάγκη αὐ-
 τῆ ἀπὸ μιὰ ἀποψη ἀπολύτως ἀναγκαία, καὶ δικαιολογεῖ
 τὴν παραδοχὴ τῆς ὄχι-ἀπλῶς σὰν ἐπιτρεπτῆ ὑπόθεσι,
 ἀλλὰ σὰν αἶτημα ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη καὶ, ἂν παρα-
 δεχτοῦμε πῶς ὁ καθαρὸς ἠθικὸς νόμος ὑποχρεώνει μὲ
 αὐστηρότητα τὸν καθένα σὰν προσταγῆ (ὄχι σὰν κανό-
 νας σωφροσύνης) τότε ὁ τίμιος ἄνθρωπος μπορεῖ πολὺ
 καλὰ νὰ πῆ: θέλω νὰ ὑπάρχη Θεός· θέλω ἢ ὑπαρξή
 μου σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, ἀκόμα κι' ἔξω ἀπ' τοὺς φυσι-
 κούς δεσμούς, νὰ ἐξακολουθῆ νὰ ὑπάρχη σ' ἓνα καθαρὸ
 νοητικὸ κόσμον καὶ θέλω, τέλος, ἢ διάρκειά μου νὰ μὴν
 ἔχει τέλος· ἐπιμένω σ' αὐτὸ καὶ δὲν ἐπιτρέπω νὰ μοῦ
 ἀφαιρεθῆ αὐτὴ ἢ πίστι· μιὰ κι' αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ
 περίπτωση, ὅπου τὸ συμφέρο μου, καθορίζει ἀναπόφευ-
 κτα τὴν κρίση μου, χωρὶς νὰ προσέχη στὰ διάφορα σο-
 φίσματα, ὅσο λίγο κι' ἂν εἶμαι ἱκανὸς ν' ἀποκριθῶ σ'
 αὐτὰ καὶ ν' ἀντιταχθῶ στὰ πῶς εὐλογοφανῆ.

*
* * *

Γιὰ νὰ ἐμποδίσω τὶς κακῆς ἐρμηνεῖες κατὰ τὴ χρησιμοποίηση μιᾶς τόσο ἀσυνήθιστης ἔννοιας, μιᾶς καθαρῆς λογικῆς πρακτικῆς πίστεως, θὰ προσθέσω ἀκόμα μιὰ παρατήρηση. — Μποροῦσε νὰ νομιστῇ πὸς αὐτὴ ἡ λογικὴ πίστις δηλώνεται ἐδῶ σὰν μιὰ προσταγή, νὰ παραδεχτοῦμε δηλαδὴ τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ σὰν δυνατό. Ἄλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ μιὰ πίστις κατὰ διαταγὴν. Θὰ δοῦμε ὅμως πὸς δὲν πρόκειται γιὰ τοῦτο, ἂν θυμηθοῦμε ἐκεῖνο ποῦ στὴν προηγούμενη ἀνάλυσις ζητήθηκε νὰ παραδεχτοῦμε γιὰ τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ καὶ θὰ δοῦμε πὸς δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ διαταχτῇ νὰ παραδεχτοῦμε αὐτὴ τὴ δυνατότητα, οὔτε ἀξιῶνεται καμμιά πρακτικὴ πρόθεσις νὰ τὴν παραδεχτοῦμε, ἀλλ' ὅτι ὁ θεωρητικὸς λόγος ὀφείλει νὰ τὴν παραδεχτῇ, χωρὶς νὰ τοῦ ζητηθῇ.

Γιατὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ θέλῃ νὰ βεβαιώσῃ, πὸς εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀδύνατη στὰ λογικὰ ὄντα ἡ ἀξιότητα τοῦ νὰ εἶναι εὐτυχισμένα, ἀξιότητα σύμφωνη πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο, σχετικὰ μὲ μιὰ ἀνάλογη πρὸς αὐτὴ τὴν ἀξιότητα κατοχὴ τῆς εὐτυχίας. Σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο στοιχεῖο τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, γιὰ ὅ,τι δηλ. ἀφορᾷ τὴν ἠθικότητα, ὁ ἠθικὸς νόμος μᾶς δίνει ἀπλῶς ἓ μιὰ προσταγὴ καὶ ἡ δυνατότητα τοῦ ν' ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, θὰ ἦταν τὸ ἴδιο σὰν νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἄλλὰ γιὰ τὸ δεύτερο στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου, δηλ. γιὰ τὴν ἐξακολουθητικὰ ἀνάλογη πρὸς αὐτὴ τὴν ἀξιότητα εὐτυχία, ἡ δυνατότητα τοῦ νὰ παραδεχτοῦμε αὐτὴ τὴν εὐτυχία γενικὰ δὲν ἔχει καθόλου ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ προσταγὴ, γιατί κ' ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν περιέχει τίποτα τὸ ἀντίθετο: μόνο ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖο πρέπει ν' ἀντιλαμβανόμεσθε μιὰ τέτοια ἁρμονία τῶν φυσικῶν νόμων μὲ τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας, ἔχει πάνω του κάτι, ποῦ σχετικὰ μ' αὐτὸ μᾶς δίνεται μιὰ εὐχέρεια ἐκλογῆς, γιατί ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν ἀποφασίζει σχετικὰ μ' αὐτὸ μ' ἀποδεικτικὴ βε-

βαιότητα, και μπορεί να ὑπάρχη ἐδῶ ἓνα ἠθικὸ ἐνδιαφέρον πὺν νὰ δίνη τὴν ἀποφασιστικὴν ψῆφον.

Εἶπα πῶς πᾶνω, πὺς ἡ ἐντελῶς ἀνάλογη μὲ τὴν ἠθικὴν ἀξία εὐδαιμονία εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθῆ κατὰ μιὰ ἀπλὴ φυσικὴ πορεία τῶν πραγμάτων στὸν κόσμον. Ἄρα ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρᾶ, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνη παραδεχτὴ ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, παρὰ μόνον ἂν παραδεχόμεστε ἓναν ἠθικὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου. Φυλάττειται ἀπὸ τὸ νὰ περιορίσω τὴν κρίση αὐτὴ στὸς ὑποκειμενικοὺς ὅρους τοῦ λόγου μας, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω αὐτὸ τὸν περιορισμὸ μόνον ὅταν θᾶπρεπε νὰ καθοριστῆ καλύτερα ὁ τρόπος τῆς δημιουργίας της. Πραγματικᾶ, ἡ ἀδυναμία πὺν ἀναφέραμε, εἶναι ἀπλῶς ὑποκειμενικὴ· δηλ, τὸ λογικὸ μας βρίσκει πὺς γι' αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐννοηθῆ, σὲ μιὰ ἀπλὴ φυσικὴ πορεία, ἓνας σύνδεσμος μὲ τόση ἀκρίβεια καθωρισμένος καὶ τόσο ἐξακολουθητικᾶ ἀνάλογος πρὸς σκοποὺς, μεταξὺ δυὸ στοιχείων τοῦ κόσμου, πὺν συμβαίνουν σύμφωνα μὲ τόσο διαφορετικοὺς νόμους. Καθὼς σὲ κάθε ἄλλο πρᾶγμα, πὺν στὴ φύση εἶναι σύμφωνα μὲ σκοποὺς, τὸ λογικὸ μας δὲν μπορεί οὔτε νὰ δείξῃ τὸ ἀδύνατο τῆς ὑπαρξῆς τοῦ σύνδεσμου αὐτοῦ σύμφωνα μὲ παγκόσμιους φυσικοὺς νόμους, οὔτε νὰ τὸ θέσῃ κάτω ἀπὸ ἐντελῶς ἀντικειμενικὰς ἀρχάς.

Πρόκειται τῶρα νὰ πάρουμε μιὰ ἀπόφαση σχετικὰ μὲ τὴν ἀβεβαιότητα τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Ἡ προσταγὴ τῆς ἐπιδίωξης τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ ἔχει ἀντικειμενικὰς βάσεις (βασίζεται στὸν πρακτικὸν λόγον). Ἡ δυνατότητα τοῦ ἀγαθοῦ αὐτοῦ γενικᾶ ἔχει ἐπίσης ἀντικειμενικὰς βάσεις (βασίζεται στὸ θεωρητικὸν λόγον, πὺν δὲν περιέχει τίποτα τὸ ἀντίθετο). Ἄλλὰ δὲν μπορεί ν' ἀποφασίσῃ ἀντικειμενικᾶ ὁ λόγος γιὰ τὸν τρόπο, σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιον ὀφείλουμε νὰ παρουσιάσουμε αὐτὴ τὴν δυνατότητα, ἂν σύμφωνα μὲ παγκόσμιους φυσικοὺς νόμους, χωρὶς ἓνα σοφὸ δημιουργὸ πὺν νὰ κυβερνάει τὴ φύση· ἢ μόνον μὲ τὸ νὰ

παραδεχτούμε αὐτὸν τὸ δημιουργό. Ἐδῶ ἀνακατεύεται μὲν ὑποκειμενικὴ προϋπόθεση τοῦ λόγου : ὁ μοναδικὸς τρόπος, ποὺ τοῦ εἶναι θεωρητικὰ δυνατός, γιὰ ν' ἀντιληφθῇ τῆ συμφωνία τοῦ κράτους τῆς φύσης μετὰ τὸ κράτος τῶν ἠθῶν, σὰν προϋπόθεση τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, καὶ ταυτόχρονα ὁ μόνος τρόπος ποὺ ὠφελεῖ τὴν ἠθικότητα (ποὺ ὑπόκειται σ' ἕναν ἀντικειμενικὸ νόμο τοῦ λόγου). Ἀφοῦ ἡ ἐπιδίωξις τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, εἶναι ἀντικειμενικὰ (ἀλλὰ μόνον δυναμικῶς τοῦ πρακτικοῦ λόγου) ἀναγκαῖα, ἀλλὰ ταυτόχρονα ὁ τρόπος, σύμφωνα μετὰ τὸν ὁποῖο θέλουμε νὰ νοοῦμε σὰν δυνατὸ αὐτὸ τὸ ἀγαθόν, ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν προτίμησίν μας, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὁμῶς ἕνα ἐλεύθερο συμφέρον τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου ἀποφασίζει νὰ παραδεχτῇ ἕνα σοφὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου. Ἡ ἀρχή, κατὰ τὴν ὁποία καθορίζεται αὐτὴ ἡ κρίσις μας, εἶναι βέβαια ὑποκειμενικὴ, σὰν ἀνάγκη, ἀλλὰ ταυτόχρονα σὰν μέσο ἐπιδίωξης ἐκείνου ποὺ εἶναι ἀντικειμενικὰ (πρακτικὰ) ἀναγκαῖο, εἶναι ἐπίσης ἡ ἀρχὴ μιᾶς πίστεως τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου. Αὐτὴ ἡ πίστις δὲν ἔχει διαταχτῆ, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἠθικὴν πρόθεσιν, σὰν αὐθόρμητος καθορισμὸς τῆς κρίσεως μας, ποὺ εὐνοεῖ τὸν ἠθικὸν σκοπὸν (τὸν διαταγμένο). Συμφωνεῖ, ἄλλωστε, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν θεωρητικὴν ἀνάγκη τοῦ λόγου, τὸ νὰ παραδεχτούμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σοφοῦ αὐτοῦ δημιουργοῦ καὶ νὰ τὴν βάλουμε γιὰ βάση τῆς χρησιμοποίησιν τοῦ λόγου. Γι' αὐτὸ οἱ μὲν καλὴ πρόθεσις ἄνθρωποι, μποροῦν βέβαια συχνὰ ν' ἀμφιβάλλουν, ἀλλὰ ποτὲ δὲν θὰ καταλίξουν στὴν ἀπιστίαν

ΙΧ.—Γιὰ τὴν σοφὰ προσαρμοσμένη ἀναλογία τῶν δυνάμεων τῆς γνώσης τοῦ ἀνθρώπου, σχετικὰ μὲ τὸν πρακτικὸν του καθορισμό.

Ἄν ἡ ἀνθρώπινη φύσις εἶναι καθωρισμένη ἔτσι πού ν' ἀποβλέπη στο ἀνώτατο ἀγαθό, πρέπει νὰ παραδεχτῆ, πὸς καὶ τὸ μέτρο τῶν δυνάμεων τῆς γνώσης της, εἰδικὰ ἡ μεταξὺ τῶν δυνάμεων αὐτῶν σχέση, εἶναι προσαρμοσμένη σ' αὐτὸ τὸν σκοπὸ. Ἀλλὰ ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἡ ε ω ρ η τ ι κ ο ῦ λόγου ἀποδείχνει τὴ μεγαλύτερη ἀνεπάρκεια αὐτῆς τῆς δύνάμης νὰ λύσῃ σύμφωνα πρὸς τὸν σκοπὸ τὰ πιὸ σοβαρὰ προβλήματα, πού τῆς προτείνονται, μολονότι δὲν παραγνωρίζει τίς φυσικὰς ἐνδείξεις τοῦ λόγου αὐτοῦ, καὶ τὰ μεγάλα βήματα, πού μπορεῖ νὰ κίνη γιὰ νὰ πλησιάσῃ τὸ μεγάλο αὐτὸ σκοπὸ πού τοῦ προτείνεται χωρὶς ἄλλωστε νὰ τὸν πετυχαίνῃ ποτὲ μόνος του, οὔτε μὲ τὴ βοήθεια τῆς μεγαλύτερης γνωριμίας τῆς φύσης. Φαίνεται λοιπόν, πὸς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ φύσις, στὸ νὰ μᾶς προικίσῃ μὲ μιὰ δύναμη ἀπαραίτητη γιὰ τὸ σκοπὸ μας, φέρθηκε σὰν μητροιά.

Ἄν, τώρα, παραδεχτοῦμε πὸς αὐτὴ ἡ φύσις ὑπῆρξε συγκαταβατικὴ στὴν ἐπιθυμία μας καὶ μᾶς ἔδωσε τὴν εὐφυΐα καὶ τὰ φῶτα, πού θὰ θέλαμε νὰ κατέχουμε, ἢ πού πολλοὶ ἐλπίζουν πὸς τὰ κατέχουν, ποιά θὰ ἦταν ἡ συνέπεια τούτου; Τοῦτο θ' ἀρκοῦσε γιὰ νὰ μεταβαλότανε σύχρονα κι' ἡ φύσις μας ὁλόκληρη, οἱ κ λ ί σ ε ι ς πού ὅμως ἔχουν πάντοτε τὴν πρώτη λέξη, θὰ ζητοῦσαν τὴν ἱκανοποίησίν τους καί, ἐνωμένες μὲ τὸ λογικὸ στοχασμό, τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ καὶ ἐξακολουθητικὴ ἱκανοποίηση, πού ὀνομάζεται εὐτυχία. Μετὰ θὰ μιλοῦσε ὁ ἠθικὸς νόμος, γιὰ νὰ περιλάβῃ τίς κλίσεις αὐτὲς στὰ ὅρια πού τοὺς ἀρμόζουν ἢ μᾶλλον γιὰ νὰ τίς ὑποτάξῃ ὅλες μαζὺ σ' ἓνα σκοπὸ ἀνώτερο καὶ πού δὲ σχετίζεται μὲ καμμιά κλίση. Ἀλλὰ παρ' ὅλο τὸν ἀγῶνα τῆς ἠθικῆς

πρόθεσης με τις κλίσεις, ἢ ψυχὴ θ' ἀποκτοῦσε σιγὰ—σιγὰ
 τὴν ἠθικὴν δύναμη κι' ὁ Θεὸς καὶ ἡ αἰωνιότητα στὸ τρο-
 μακτικὸ τους μεγαλεῖο θὰ στεκόντουσαν πάντα μπροστὰ
 στὰ μάτια μας (γιατί ὅ,τι μπορούμε νὰ τ' ἀποδείξουμε,
 σχετικὰ με τὴ βεβαιότητά του, ἔχει τὴν ἴδια ἀξία μ' ὅ,τι
 βλέπουμε με τὰ μάτια μας), Ἡ παρανομία σιγούρα θὰ
 ἐμποδιζότανε καὶ θὰ ἐκτελούσαμε ὅ,τι ἔχει διαταχτῆ.
 Ἀλλὰ ἀφοῦ με καμμιά προσταγὴ δὲν μπορεῖ νὰ μπῆ μέ-
 σα μας ἡ π ρ ὅ θ ε σ η, πὺν σύμφωνα μ' αὐτὴν θὰ πρέπει
 νὰ τελεσθοῦν οἱ πράξεις, κι' ἡ αἰτία τῆς δραστηριότητος
 θὰ ἦταν πάντοτε ἔ ξ ω τ ε ρ ι κ ῆ, καὶ ἄρα ὁ λόγος δὲν
 θὰ χρειάζότανε νὰ προσπαθῆση νὰ μαζέψη τις δυνάμεις
 του γιὰ ν' ἀντισταθῆ στις κλίσεις με τὴν παράστασι τῆς
 ἀξιότητος τοῦ νόμου. Γιὰ τοῦτο τὸ μεγαλύτερο μέρος
 τῶν πράξεων πὺν θὰ ἦσαν σύμφωνες με τὸν ἠθικὸ
 νόμο θὰ γινόντουσαν ἀπὸ φόβο, μόνο λίγες ἀπὸ ἐλπίδα
 καὶ καμμιά γιὰ τὸ καθῆκον. Ἀλλὰ δὲν θὰ ὑπῆρχε κα-
 θόλου ἠθικὴ ἀξία τῶν πράξεων, πὺν μόνο ἀπ' αὐτὴν
 ἐξαρτᾶται στὰ μάτια τῆς ὑπέρτατης σοφίας ἡ ἀξία τοῦ
 προσώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ διαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου,
 ἔφ' ὅσον ἡ φύσι του θὰ παρέμενε ὅπως ἔχει σήμερα,
 θὰ μεταβαλλότανε σ' ἓναν ἀπλὸ μηχανισμό, ὅπου, κα-
 θὼς στὰ θέατρα με τις μαριονέτες, ὅλα θὰ κινιόντου-
 σαν καλὰ, ἀλλὰ στις φιγούρες δὲν θὰ ὑπῆρχε καμ-
 μιὰ ζωή. Ἐπειδὴ τώρα γιὰ μᾶς τὸ πρᾶγμα εἶναι τελείως
 διαφορετικὸ, ἀφοῦ, μ' ὅλη τὴν προσπάθεια τοῦ λογικοῦ
 μας, ἔχουμε γιὰ τὸ μέλλον μιὰ ὄψη ἄρκετὰ σκοτεινὴ κι'
 ἀμφίβολη κι' ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου μᾶς ἀφίνει μόνο
 νὰ εἰκάζουμε κι' ὄχι νὰ διακρίνουμε ἢ ν' ἀποδείξουμε
 με σαφήνεια τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὸ μεγαλεῖο του. Κι' ἀντί-
 θετα ὁ ἠθικὸς νόμος μέσα μας, χωρὶς νὰ μᾶς ὑπόσχε-
 ται τίποτε καὶ χωρὶς νὰ μᾶς ἀπειλεῖ, ἀπαιτεῖ τὸν πιὸ
 ἀνυστερόβουλο σεβασμό. Ὁ σεβασμὸς αὐτός, ἄλλωστε,
 ὅταν γίνῃ ἐνεργῆτικὸς καὶ κυρίαρχος, μόνο τότε καὶ
 μόνο γι' αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε, ἀλλὰ πολὺ ἀδύ-

νατα, στὸ κράτος τοῦ ὑπεραισθητοῦ. Ἔτσι μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ ὑπάρξῃ μιὰ πρόθεση πραγματικὰ ἠθικὴ κι' ἀφιερωμένη ἄμεσα στὸ νόμο καὶ τὸ λογικὸ πλᾶσμα μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄξιο νὰ μετάσχη στὸ ἀνώτατο ἀγαθό, πὺν εἶναι ἀνάλογο μὲ τὴν ἠθικὴ προσωπικὴ του ἄξια, κι' ὄχι ἀπλῶς μὲ τίς πράξεις του. Θὰ μπορούσε λοιπὸν κι' ἐδῶ ἀκόμα νὰ εἶναι ἀληθινὸ ἐκεῖνο πὺν ἡ σπουδὴ τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου μᾶς διδάσκει μὲ ἐπάρκεια: πῶς ἡ ἀπροσμέτρητη σοφία, πὺν εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπαρξῆς μας, δὲν εἶναι λιγώτερο ἄξια σεβασμοῦ γιὰ, ὅ,τι μᾶς ἀρνήθηκε, ἀπ' ὅ,τι εἶναι γιὰ κεῖνο πὺν μᾶς παρᾶχώρησε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ
ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΓΙΑ θεωρία τῆς μεθόδου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου δὲν μπορούμε νὰ νοήσουμε τὸν τρόπο (τόσο τοῦ στοχασμοῦ, ὅσο καὶ τῆς διατύπωσης) τοῦ νὰ προχωρήσουμε σύμφωνα μὲ καθαρές πρακτικὲς ἀρχές, ἀποβλέποντας σὲ μιὰ ἐπιστημονικὴ τὴν γνώση. Τοῦτο ὀνομάζεται μέθοδος μόνο στὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία κυρίως (γιατὶ ἡ λαϊκὴ γνώση χρειάζεται ἓνα τρόπο (Manier), ἀλλὰ ἡ ἐπιστήμη μέθοδος, δηλ. προχώρηση σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τοῦ λογικοῦ, πού μόνο μ' αὐτὲς μπορεῖ νὰ γίνῃ σὺστημα ἢ πολλαπλότητα τῆς γνώσης). Λέγοντας ὅμως θεωρία τῆς μεθόδου τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἐννοοῦμε τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ δοθῇ στοὺς νόμους τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου μιὰ εἴσοδος στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, μιὰ ἐπίδραση στὰ ἀξιώματά του, ὁ τρόπος δηλ. κατὰ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ ὑποκειμενικὰ πρακτικὸς ὁ ἀντικειμενικὸς πρακτικὸς λόγος.

Εἶναι τώρα φανερὸ πὼς αὐτὲς οἱ καθοριστικὲς αἰτίες τῆς βούλησης, πού μόνο αὐτὲς κάνουν ἠθικὰ τὰ ἀξιώματα καὶ τοὺς δίνουν μιὰ ἠθικὴ ἀξία, ἡ ἄμεση παράσταση τοῦ νόμου καὶ ἡ ἀντικειμενικὰ ἀναγκαία ὑπακοή σ' αὐτὸν σὰν καθῆκον, πρέπει νὰ θεωροῦνται σὰν τὰ ἀληθινὰ κίνητρα τῶν πράξεων. Διαφορετικὰ θὰ ὑπῆρχε βέβαια ἡ νομιμότητα τῶν πράξεων, ἀλλὰ ὄχι

Ε. ΠΕΤΣΙΟΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

κι' ἢ ἡ θ ι κ ό τ η τ α τῶν προθέσεων. Ἄλλὰ δὲν εἶναι τόσο φανερό στὸν καθένα, καὶ στὸ πρῶτο βλέμμα φαίνεται ἀπίθανο, τὸ ὅτι καὶ ὑποκειμενικὰ αὐτὴ ἡ παράσταση τῆς καθαρῆς ἀρετῆς μπορεῖ νὰ ἔχη π ε ρ ι σ σ ό τ ε ρ η ἰ σ χ ὺ στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα καὶ μπορεῖ νὰ τοῦ δίνει ἓνα κίνητρο πολὺ πιὸ ἰσχυρό, ἀκόμα καὶ γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴ νομιμότητα ἐκείνη τῶν πράξεων καὶ γιὰ νὰ προκαλέσῃ τὶς πιὸ ἐνεργητικὲς ἀποφάσεις στὴν προτίμησιν τοῦ νόμου ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀποψη, ἀπὸ καθαρὸ σεβασμὸ πρὸς αὐτὸν, ἀπὸ τὶς ἀπατηλὲς ὑποσχέσεις τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς εὐδαιμονίας καὶ τὶς ἀπειλὲς τοῦ πόνου καὶ τοῦ κακοῦ. Ὅμως ἔτσι εἶναι· κι' ἂν ἡ ἀνθρώπινη φύσις δὲν ἦταν πλασμένη κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, κανένας τρόπος παράστασης τοῦ νόμου δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ προκαλέσῃ τὴν ἠθικότητα τῆς πρόθεσης. Ὅλα θὰ ἦσαν καθαρὴ ὑποκρισία, τὸ νόμο θὰ τὸν μισοῦσαν καὶ θὰ τὸν περιφρονοῦσαν, μολονότι γιὰ τὸ συμφέρον τους θὰ τὸν ἀκολουθοῦσαν. Θὰ βρῖσκαμε τὸ γράμμα τοῦ νόμου (τὴ νομιμότητα) στὶς πράξεις τους, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸ πνεῦμα του στὶς προθέσεις τους (τὴν ἠθικότητα). Κι' ἀφοῦ μ' ὅλες τὶς προσπάθειές μας δὲν μπορούμε νὰ ἐλευθερωθοῦμε ὀλοκληρωτικὰ ἀπ' τὸ λογικόν, κατὰ τὴν κρίσιν μας θὰ παρουσιαστοῦμε ἀναπόφευκτα στὰ μάτια μας σὰν ἄνθρωποι ἀνάξιοι, φαῦλοι, ὅσο κι' ἂν προσπαθήσουμε μπροστὰ στὸ ἐσωτερικόν μας δικαστήριον ν' ἀνασκευάσουμε αὐτὴ τὴν κατηγορίαν μὲ τὸ γεγονός, ὅτι θὰ ἀπολαύσουμε τὶς ἡδονές, ποὺ κατὰ τὴ σφαλερὴ μας γνώμην, ἓνας φυσικὸς ἢ θεῖος νόμος, ποὺ τὸν παραδεχτήκαμε, θὰ ἔνωνε μὲ τὸ μηχανισμό τῆς ἀστυνομίας του, ποὺ θὰ κανονιζότανέ μόνον ἀπ' τὴν πράξιν, χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ τὶς καθοριστικὲς τῆς αἰτίας.

Χωρὶς ἀμφιβολία δὲν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε πρὸς γὰ νὰ μπάσουμε στὸ δρόμον τοῦ ἠθικὰ καλοῦ ἓνα πνεῦμα ἄξεστο, χρειάζονται μερικὲς προπαρασκευαστικὲς διδασκαλίαι, μὰ νὰ τὸ προσελκύσουμε παρουσιάζον-

τας τὴν ὠφέλειά του, ἢ νὰ τὸ τρομοκρατήσουμε παρουσιάζοντας τὴ βλάβη του. Ἀλλὰ μόλις αὐτὸς ὁ μηχανισμὸς, αὐτὰ τὰ χαλινάρια, φέρουν ἓνα ὁποιοδήποτε ἀποτέλεσμα, τότε πρέπει νὰ παρουσιάσουμε στὴν ψυχὴ τὴν ἠθικὴ καθοριστικὴ αἴτια, πὺν ὄχι μόνο ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἡ μοναδικὴ ποὺ στηρίζει ἓνα χαρακτῆρα (ἓνα πρακτικὸ καὶ συνεπῆ τρόπο σκέψης σύμφωνα μὲ ἀμετάβλητα ἀξιώματα), ἀλλὰ ἀκόμα καὶ γιατί διδάσκει τὸν ἄνθρωπο νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀξιοποίητά του, δίνει στὸ πνεῦμα μιὰ δύναμη, πὺν αὐτὸ τὸ ἴδιο δὲν τὴν περιμένει, γιὰ ν' ἀποχωριστῆ ἀπὸ κάθε αἰσθητικὸ πόθο, πὺν πάει νὰ κυριαρχήσει καὶ γιὰ νὰ βρῆ στὴν ἀνεξαρτησία τῆς νοητῆς του φύσης καὶ στὸ μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς, μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀνταμοιβὴ γιὰ τὶς θυσίες του. Θέλουμε λοιπὸν ν' ἀποδείξουμε, μὲ παρατηρήσεις πὺν μπορεῖ νὰ τὶς κάνει ὁ καθένας, τὴν ιδιότητα αὐτῆ τοῦ πνεύματός μας, τὴν εὐαισθησία ἑνὸς καθαροῦ ἠθικοῦ συμφέροντος. Ν' ἀποδείξουμε πὺς ἡ δύναμη τῆς καθαρῆς παύστασης τῆς ἀρετῆς, ὅταν παρουσιάζεται ἀνάλογα στὴν ἀνθρώπινη καρδιά, εἶναι τὸ πιὸ ἀποτελεσματικὸ κίνητρο, κα' ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ διάρκεια καὶ τὴν ἀκρίβεια στὴν ὑπακοὴ τῶν ἠθικῶν ἀξιωμάτων, εἶναι τὸ μοναδικὸ κίνητρο. Πρέπει ὅμως νὰ θυμηθοῦμε, πὺς ἂν αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις δείχνουν μόνον τὴν πραγματικότητα ἑνὸς τέτοιου συναίσθηματος ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν ἠθικὴ καλύτερη, πὺν ἐργάζεται μ' αὐτό, τοῦτο δὲν πειράζει καθόλου τὴ μοναδικὴ μέθοδο τοῦ νὰ γίνουν, μὲ τὴν ἀπλὴ καθαρὴ παύσταση τοῦ καθήκοντος, ὑποκειμενικὰ πρακτικοὶ οἱ ἀντικειμενικὰ πρακτικοὶ νόμοι τοῦ καθαροῦ λόγου. Γιατί, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ μέθοδος δὲν χρησιμοποιήθηκε ἀκόμα, οὔτε ἡ ἐμπειρία μπορεῖ νὰ πῆ τίποτα γιὰ τ' ἀποτελέσματά της· μποροῦν μονάχα νὰ προταθοῦν ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἐρεθιστικὴ τέτοιων κινήτρων. Αὐτὲς τὶς ἀποδείξεις θέλω τώρα νὰ ἐκθέσω ἐδῶ μὲ λίγα λόγια καὶ κατόπιν θὰ χαράξω μὲ λίγες γραμμὲς τὴ μέθοδο,

πὸν χρησιμεύει στὸ νὰ στηρίξη καὶ νὰ καλλιεργήσῃ τὶς ἀληθινὲς ἠθικὲς προθέσεις.

Ἄν σὲ μιὰ μικτὴ συναναστροφή, πὸν ν' ἀποτελεῖται ὄχι μόνο ἀπὸ λόγιους καὶ σοφιστὲς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐπιχειρηματίες καὶ κυρίες, προσέξουμε στὶς κουβέντες τους, θὰ δοῦμε πὸς ἔκτος ἀπ' τὴ διήγηση ἱστοριῶν καὶ τὰ παιγνίδια, ἔχουν καὶ μιὰ ἄλλη ἀπασχόληση τὴ διαλογικὴ συζήτηση. Ἀλλὰ καμμιά συζήτηση δὲν εὐχαριστεῖ τὰ πρόσωπα καὶ δὲν δίνει ζωὴ στὴν συντροφιά ὅσο ἡ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ἠθικὴ ἀξία μιᾶς πράξης, πὸν ἀπ' αὐτὴν πρέπει νὰ κριθῆ ὁ χαρακτήρας ἑνὸς ὁποιοῦδήποτε προσώπου. Κί' αὐτοὶ ἀκόμα, πὸν τοὺς εἶναι δυσάρεστη καὶ κουραστικὴ κάθε ἔρευνα θεωρητικῶν ζητημάτων, ἀνακουφίζονται ἀμέσως ὅταν πρόκειται νὰ κριθῆ ἡ ἠθικὴ ἀξία μιᾶς καλῆς ἢ κακῆς πράξης, πὸν τὴν διηγῆθηκαν. Κί' εἶναι τόσο λεπτοί, τόσο ἀκριβεῖς, τόσο σοφιστὲς στὸ νὰ παραστήσουν κάθε τι πὸν μπορεῖ νὰ μειώσῃ, ἢ καὶ μόνο νὰ κἀνῃ ὑποπτη, τὴν καθαρότητα τῆς πρόθεσης καὶ τὸ βᾶθμὸ τῆς ἀρετῆς πὸν ὑπάρχει σ' αὐτήν, ὅσο δὲν θὰ τὸ περιμέναμε ἀπ' αὐτοὺς γιὰ κανένα θεωρητικὸ θέμα. Ἄπ' αὐτὲς τὶς κρίσεις μπορούμε νὰ δοῦμε τὸν χαρακτήρα τῶν προσώπων πὸν κρίνουν γιὰ τοὺς ἄλλους. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς φαίνονται πὸς ἔχουν κλίση στὸ νὰ ὑπερασπίζουν τὸ καλό, ἰδίως ὅταν κρίνουν νεκρούς, ἐνάντια σὲ κάθε ἀντίρρηση καὶ σὲ κάθε κατηγορία ὑποκρισίας ἢ κρυμμένης κακίας. Ἄλλοι ἀντίθετα σκέπτονται νὰ βροῦν κατηγορίες καὶ αἰτιολογίες γιὰ ν' ἀρνηθοῦν αὐτὴ τὴν ἀξία. Ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ καταλογίσουμε στοὺς τελευταίους αὐτοὺς τὴν πρόθεση ν' ἀφαιρέσουν, μὲ τὰ σοφίσματά τους, τὴν ἀρετὴ ἀπ' ὅλα τὰ παραδείγματα τῶν ἀνθρώπων, γιὰ νὰ τὴ μεταβάλουν σὲ μιὰ κενὴ λέξη. Συχνὰ κινουῦνται ἀπὸ μιὰ καλοπροαίρετη ἀυστηρότητα κατὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἀληθινοῦ ἠθικοῦ περιεχομένου, κατὰ ἕναν ἀπαράβατο νόμο, πὸν στὴ σύγκριση μ' αὐτόν, καὶ ὄχι μὲ

τα παραδείγματα, κάθε ἀλαζονεία ταπεινώνεται κι' ἡ ταπεινοφροσύνη δὲν διδάσκεται ἀλλὰ τὴν νοιώθει κάθε ἄνθρωπος μὲ μιὰ προσεκτικὴ ἐξέταση τοῦ ἑαυτοῦ του. Τὶς περισσότερες ὅμως φορές, ἐκεῖνοι ποὺ ὑπερασπίζουσι τὴν ἀγνότητα τῆς ἠθικῆς πρόθεσης σὲ δεδομένα παραδείγματα, θ' ἀφαιροῦσαν ἀπ' αὐτὴ καὶ τὴν παραμικρὴ κηλῖδα, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα παράδειγμα γενικὰ δικαιοσύνης. Τοῦτο τὸ κάνουν γιατί βλέπουν πῶς, ἂν ἀρνηθοῦν ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη ἀρετὴ τὴν εἰλικρίνεια, τότε ἡ ἀρετὴ θὰ θεωρηθῆ σὰν μιὰ χίμαιρα καὶ μάταιη κάθε προσπάθεια γιὰ τὴν πραγματοποίησίν της.

Δὲν μπορῶ νὰ ἐξηγήσω τὸ γιατί οἱ παιδαγωγοὶ δὲν ἔχουν ἀκόμη χρησιμοποιήσει τὴν τάση αὐτὴ τοῦ λογικοῦ νὰ ἔρχεται μ' εὐχαρίστηση στὴν ἐξέταση τῶν πιὸ λεπτῶν πρακτικῶν ζητημάτων ποὺ προτείνονται. Ἐπίσης γιατί, ἀφοῦ βάλουν τὶς βάσεις μιᾶς ἀπλῆς ἠθικῆς κατήχησης, δὲν ζήτησαν νὰ παρουσιάσουν στοὺς μαθητὲς τους τὶς βιογραφίες τῶν ἀρχαίων καὶ νεώτερων χρόνων, γιὰ νὰ τοὺς δώσουν τὰ στοιχεῖα νὰ μπορέσουν ν' ἀσκήσουν τὴν κρίση τους καὶ νὰ διακρίνουν μὲ τὴ σύγκριση τὴ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἠθικὴ ἀξία σὲ καθένα ἀπ' τὰ παραδείγματα. Θὰ βρῖσκανε ἔτσι, πῶς κι' ἡ πιὸ πρυφερὴ νεότης, ποὺ ἄλλωστε δὲν εἶναι ὠριμὴ γιὰ κάθε θεωρία, ἀποκτάει κάποια εὐθυκρισία κι' ἐνδιαφέρον, γιατί νοιώθει τὴν πρόοδο τῆς δυνάμει τῆς κρίσεως της. Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο, μποροῦν νὰ ἐλπίζουν μὲ βεβαιότητα, πῶς ἡ συχνὴ ἀσκῆσις στὴ γνώσις καὶ τὴν ἐπιδοκιμασία τῆς καλῆς διαγωγῆς σ' ὅλη τὴν ἀγνότητά της κι' ἀντίθετα στὴν περιφρόνησις κι' ἐλθεινολογία κάθε παρεκτροπῆς, μολονότι μέχρι τώρα ἔγινε σὰν παιγνίδι τῆς δυνάμει τῆς κρίσεως, ὅπου τὰ παιδιά μποροῦν νὰ συναγωνίζονται μεταξύ τους, ὅμως ἀφίνει μιὰ σταθερὴ ἐντύπωσις ἐκτίμησις γιὰ τὴν μιὰ πλευρὰ κι' ἀποστροφῆς γιὰ τὴν ἄλλη. Τοῦτο, μὲ τὴν ἀπλῆ συνήθεια τοῦ νὰ παρατηροῦν συχνὰ τέτοιες πράξεις σὰν

ἄξιες ἢ ἐπιδοκίμασίας ἢ, πῶς συχνά, μορφῆς, θ' ἀποτε-
 λοῦσε μιὰ καλὴ βάση γιὰ τὴν ὀρθότητα τοῦ τρόπου τῆς
 ζωῆς τους στὸ μέλλον. Θὰ ἤθελα μονάχα νὰ προφυλάξω
 τὴ νεολαία ἀπ' τὰ παραδείγματα τῶν πράξεων ποὺ τὶς
 λένε εὐγενεῖς καὶ ποὺ εἶναι γεμάτα ἀπ' αὐτὲς
 τὰ αἰσθηματικά μας βιβλία, καὶ νὰ συνοψίσω ὅλα στὸ
 καθῆκον καὶ στὴν ἀξία, ποὺ μπορεῖ ν' ἀποκτήσῃ ἕνας
 ἄνθρωπος στὴν ἴδια του τὴ συνείδηση, ὅταν ἔχῃ τὴν
 βεβαιότητα πὼς δὲν τὸ παρέβη, γιὰτὶ ὅ,τι χρησιμεύει
 στὸ νὰ προκαλέσῃ κενὲς ἐπιθυμίες καὶ πόθο μιᾶς ἀκα-
 τήρωτης τελειότητας, δημιουργεῖ μονάχα ἥρωες τῶν
 ρομάντζων. Οἱ ἥρωες αὐτοὶ καυχιοῦνται πολὺ γιὰ τὸ συ-
 ναίσθημά τους πρὸς τὸ ὑπερβατικὸ μεγαλεῖο κι' ἀπο-
 φεύγουν τὴν ὑποταγὴ στὶς κοινὲς ὑποχρεώσεις ποὺ τὶς
 νομίζουν ἀξιοθρήνητα μικρὲς ¹.

1) Εἶναι ἐντελῶς φυσικὸ πρᾶγμα τὸ νὰ παινεύουμε τὶς πρά-
 ξεις ὅπου λάμπει ἡ πρόθεση κι' ἕνας ἀνυστερόβουλος καὶ συμ-
 παθητικὸς ἀνθρωπισμὸς. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ τονίσουμε
 τὴν ψυχικὴ ἐξύψωση, ποὺ εἶναι τόσο μεταβλητὴ καὶ
 περαστικὴ, ὅσο τὴν ὑποταγὴ τῆς ἐπιθυμίας στὸ καθῆκον, ποὺ
 ἀπ' αὐτὴν μπορούμε νὰ ἐλπίσουμε μιὰ ἐντύπωση μεγαλύτερης
 διάρκειας, γιὰτὶ ἡ ὑποταγὴ αὐτὴ συνδέεται μὲ ἀρχές (τὴ στιγ-
 μὴ ποὺ ἡ ψυχικὴ ἐξύψωση προκαλεῖ μόνο συγκινήσεις). Φτάνει
 νὰ σκεφτοῦμε λιγάκι καὶ θὰ βροῦμε πάντοτε πὼς εἴμαστε ὑπεύ-
 θυνοι γιὰ κάποιο πταῖσμα ἀπέναντι, στὸ ἀνθρώπινο γένος (τέ-
 τοιο μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ καὶ κείνο ὅπου, κατὰ τὴν ἀνισότητά
 τῶν ἀνθρώπων στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση, μερικοὶ ἀπολαμβάνου-
 νουν πλεονεκτήματα, ποὺ γι' αὐτὰ ὁ ἄλλος κόσμος ὑποφέρει τὶς
 μεγαλύτερες στερήσεις), ὅπου ἡ ἐγωϊστικὴ παράσταση ἐκείνου
 ποὺ μᾶς ἀξίζει ἀρκεῖ γιὰ ν' ἀπομακρύνῃ τὴν ἔννοια
 τοῦ καθήκοντος.